

Joanna M. Arszyńska

Zachowane nowożytne¹ wyposażenie ewangelickich kościołów Diecezji Mazurskiej

W powszechnym przekonaniu wnętrza ewangelickich kościołów są puste, pozbawione dekoracji i – w subiektywnej ocenie odbiorców przyzwyczajonych do barwnych, przepelnionych dziełami sztuki i najrozmaitszymi dewocjonaliami wnętrz większości kościołów innych wyznań – „zimne i nieprzyjemne”. Opinia ta bierze się w dużej mierze z faktu, że większość osób, które ją podzielają (o ile w ogóle widziały wnętrza ewangelickiej świątyni...) miała kontakt jedynie z kościołami na terenach rdzennie polskich i tradycyjnie katolickich, gdzie ewangelicy w większej masie pojawili się dopiero po zaborach, zwłaszcza na terenie zaboru pruskiego. Był to zaś okres, kiedy faktycznie, po unii Kościołów kalwińskiego i luterńskiego przeprowadzonej w Prusach w 1817 r.², wyposażenie kościołów ewangelickich znacząco uproszczono.

Tymczasem na terenie Diecezji Mazurskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego (Luterńskiego) w Polsce większość kościołów powstała znacznie wcześniej, często jeszcze przed Reformacją, która na tym obszarze rozpoczęła się oficjalnie w roku 1525. Miało to bezpośredni związek z sekularyzacją pruskiej gałęzi zakonu krzyżackiego i utworzeniem w miejsce Państwa Zakonnego świeckiego księstwa – Prus Książęcych pod rządami ostatniego Wielkiego Mistrza zakonu w Prusach, Albrechta von Hohenzollern-Ansbach, który przyjął

¹ W niektórych kościołach diecezji mazurskiej (Olsztyn, Ostróda, Giżycko, Mikołajki, Rańsk,

) zachowało się także interesujące wyposażenie XIX-wieczne i późniejsze, jednak w opracowaniu uwagę skoncentrowano głównie na wyposażeniu z okresu XVII-XVIII w., ze względu na jego szczególnie bogate zdobnictwo i zawartość treściową.

² J. Małek, *Życie religijne na Mazurach w czasach nowożytnych* [w:] E. Kruk (red.) *Ewangelicy na Warmii i Mazurach*, Olsztyn 2001, s. 9 - 22, s. 20; G. Jasiński, *Kościół*

luteranizm i jako Książę w Prusach został lennikiem króla polskiego³. Prusy Książęce były pierwszym w historii państwem luteraniskim⁴.

Początkowo nie budowano nowych kościołów – zbyt wielki wysiłek finansowy wiązał się z zapewnieniem wystarczającej liczby duchownych i z bieżącym utrzymaniem oraz remontami istniejących już świątyń⁵, w których używano sprzętów z czasów przedreformacyjnych – co zresztą było zgodne z zamiarem księcia Albrechta i autorów pierwszych agend kościelnych, by nowe zasady religijne wprowadzać stopniowo, unikając zaniepokojenia i zniechęcenia wiernych⁶. Nowe wyposażenie wprowadzano stopniowo, często tworząc je z wykorzystaniem fragmentów gotyckich retabulów ołtarzowych. Zresztą niejeden gotycki ołtarz dotrwał nawet w całości do naszych czasów, pomimo wymowy pozornie sprzecznej z teologią luteraniską (Rychnowo, Lwowiec, Cichy).

Sprzęty zbędne, bądź zużyte, wycofywano stopniowo i zamieniano na nowe⁷, które zaczęły pojawiać się dopiero z początkiem XVII w. Tak więc kościoły luteraniskie – zarówno te o rodowodzie przedreformacyjnym jak i te wybudowane później, w XVII i XVIII w. zyskały wyposażenie o wyraźnie już sprecyzowanym charakterze konfesyjnym i o cechach stylowych właściwych dla tego czasu, a więc manierystyczne i barokowe, z całym bogactwem dostępnych wówczas form zdobniczych – choć często w prowincjonalnej, ludowej edycji. Ze względu na służebną rolę, jaką w ideologii protestanckiej spełniała sztuka, forma artystyczna uważana była za mniej istotną, stąd – zwłaszcza w wydaniu prowincjonalnym – cechuje ją dość naiwny dydaktyzm⁸.

Reformacja na nowo zdefiniowała rolę wyposażenia kościołów. O treści ideowej wnętrza protestanckiego kościoła stanowią trzy podstawowe elementy: ołtarz, ambona i chrzcielnica, usytuowane możliwie blisko siebie. Sprzęty

³ M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – społeczeństwo – państwo – ideologia*, Gdańsk 1986, s. 488 – 491.

⁴ J. Małek, *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII w.*, Olsztyn 1987, s. 38; oraz tenże: *Życie religijne ...*, dz. cyt., s. 9 – 22.

⁵ W. Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche in Ostpreussen*, T.II. *Bilder ostpreussischer Kirche*, Goettingen, 1968, s. 1.

⁶ A. Ciućkowski, *Życie liturgiczne w świetle ustawy z 1615 r.* [w:] *Życie liturgiczne ewangelików Prus Wschodnich w świetle Ustaw i Agend kościelnych*, red. W. Nowak, Olsztyn 2000, s. 164 – 165.

⁷ Por. G. Jurkowlanec, *Preservation and presentation. Medieval images and their early modern settings in the Churches of Prussia (1525-1772)* [w:] *Ecclesiae ornatae. Kirchenausstattungen des Mittelalters und der frühen Neuzeit zwischen Denkmalwert und Funktionalität*, wyd. G. Eimer, E. Gierlich u. M. Müller, Bonn 2009, ss. 291–310, rozproszone.

⁸ M. Wiślocki, *Sztuka protestancka na Pomorzu 1535 – 1684*, Szczecin 2005, s. 174.

te odpowiadają trzem głównym filarom wiary – Sakramentowi Chrztu, Zwiastowaniu Słowa i Sakramentowi Ołtarza⁹. Liczne ołtarze, wypełniające w średniowieczu wnętrza kościołów, po Reformacji zredukowano do jednego tylko ołtarza głównego. Nastawy ołtarzy luterańskich w swej podstawowej strukturze i kompozycji nie różniły się znacząco od katolickich, choć zdecydowanie odmienne były zawarte w nich treści. Luterańskie ambony powielaly powszechny w zachodnim chrześcijaństwie podstawowy schemat użytkowy i kompozycyjny – najczęściej składały się z graniastego kosza zawieszonego na ścianie, dostępnego poprzez schody z balustradą i bramką, osłoniętego od góry graniastym baldachimem o mniej lub bardziej rozbudowanej architekturze. Konfesyjny charakter określała tematyka treści zawartych w dekoracji. Jednak rola ambony stopniowo rosła, doprowadzając do rozkwitu w XVIII w. specyficznego ewangelickiego typu ołtarza ambonowego, z kazalnicą wkomponowaną w retabulum.

Chrzcielnice, najczęściej powielające schemat funkcjonalny i kompozycyjny powszechny w całym zachodnim chrześcijaństwie, bywały umieszczane w przestrzeni oddzielonej od reszty kościoła ozdobną ażurową przegrodą. Często nadawano im – specyficzną dla chrzcielnic luterańskich – formę stojącego lub leżącego (zawieszonego u sufitu) anioła¹⁰.

Do plastycznej oprawy liturgii komunijnej należały popularne zwłaszcza w XVIII w. tzw. anioły komunijne – wolnostojące figury uskrzydlonych młodzieńców ustawiane symetrycznie po obu stronach ołtarza. Nie wiadomo jednak dokładnie w jaki sposób były wykorzystywane¹¹.

Ze względu na znaczenie słuchania Słowa Bożego, w przestrzeni kościoła pojawiły się emporie, pozwalające na skupienie większej liczby wiernych w przestrzeni dobrej słyszalności. Ponieważ dość długo utrzymał się zwyczaj indywidualnej spowiedzi¹² do charakterystycznych elementów wyposażenia

⁹ J. Pokora, *Sztuka w służbie Reformacji. Śląskie ambony 1550-1650*. Warszawa 1982, s. 13.

¹⁰ Udokumentowane na archiwalnych fotografiach i zachowane anioły chrzcielne zawsze trzymały jakiś przedmiot – misę, kosz, muszlę lub wieniec – umożliwiające umieszczenie w nich naczynia (płytkiej misy, tacy) na którą mogła ściekać woda używana w rycie chrzcielnym.

¹¹ Autorce nie udało się dotrzeć do żadnego opracowania na ten temat.

¹² M. Karczewski, *Służba Boża w świetle ustawy kościelnej księcia Albrechta Hohenzollerna z 1560 roku* [w:] red. W. Nowak, *Życie liturgiczne...*, dz. cyt., Olsztyn 2000, s. 76-77. Po raz pierwszy indywidualną spowiedź zakwestionowano w Ustawie z roku 1558/1559, zachowano natomiast indywidualną absolicję. T. Wojak, *Ustawy kościelne w Prusach Książących w XVI wieku*, Warszawa 1993, s. 112. Jednak jeszcze Ustawa z 1615 r. zaleca indy-

kościół należały też konfesjonały – sprzęty powszechnie raczej nie kojarzone z kościołem luteranckim, w którym obecnie forma indywidualnej spowiedzi nie jest obowiązkowa. Były to meble składające się z obudowanego niskimi ściankami siedziska dla duchownego, z pulpitem, czasem też z szafką na modlitechnik, z zaplekiem i baldachimem. Formy architektoniczne były mniej lub bardziej bogate, a warstwa treściowa skoncentrowana na zagadnieniach grzechu, pokuty, odpuszczenia win. Od konfesjonałów katolickich odróżnia je przede wszystkim brak bocznych klęczników dla penitentów i ażurowych ścianek oddzielających penitentów od spowiednika¹³. Dekoracje o konfesyjnym charakterze pojawiały się także na różnego typu ławach i siedziskach – głównie na przedpiersiach i zapleckach, czasem też na drzwiczkach.

Budowano też – zwłaszcza w wieku XVIII – świątynie nowe, których zintegrowane wyposażenie tworzyło jednolite wnętrze, niejednokrotnie o ciekawych rozwiązaniach artystycznych i funkcjonalnych. Należy do nich stosunkowo dobrze zachowane wnętrze kościoła w Kamieńcu Suskim i, niestety obecnie znacznie przekształcone przez katolickich użytkowników, wyposażenie kościołów w Jelonkach (pow. Pasłęk) czy Strużynie (pow. Morąg).

Pod wpływem wcielenia w życie naczelnego motto luteranizmu: „*SOLA SCRIPTURA, SOLA FIDE, SOLA GRATIA, SOLUS CHRISTUS, SOLI DEO GLORIA*”, stopniowo zaczęła zmieniać się ikonografia, zawartość tematyczna obrazów i rzeźb, a także cała ideowa funkcja sztuki obecnej we wnętrzach luteranckich kościołów. Inaczej, niż bardziej radykalne ruchy reformacyjne luteranizm nie sprzeciwiał się sztuce kościelnej¹⁴, ale zdecydowanie przewartościował funkcję dzieł sztuki. Mimo nieufności do obrazów religijnych, luteranie akceptowali ich prawomocność i wytwarzali nową ikonografię, choć rola sztuki w kościele została ograniczona. Obrazy i rzeźby uznane zostały za przydatne jako środek wyobrażenia, przedstawiania, pouczenia, umoralnienia, jako wizualne wyznaczniki wiary i – obok słowa, śpiewu

widualną spowiedź wiernych przed komunią, por. A. Ciućkowski, *Życie liturgiczne w świetle ustawy z 1615 r.* [w:] red. W. Nowak, *Życie liturgiczne...* dz. cyt., s. 115. Ilość zachowanych zabytków z XVIII-w. świadczy jednak o tym, że praktyka ta przetrwała znacznie dłużej.

¹³ Podobnie jak w przypadku aniołów komunijnych szczegóły sposobu użytkowania konfesjonałów nie są jasne.

¹⁴ Por. G. Wartenberg, *Bilder in den Kirchen der Wittenberger Reformation* [w:] J. Fritz (Hrsg.), *Die bewahrende Kraft des Luthertum*, Regensburg 1997, s. 19-33.

i muzyki instrumentalnej – jako sposób głoszenia Ewangelii¹⁵. Miały jednak zachować charakter komplementarny względem Pisma Świętego i towarzyszyć im miały umieszczone w kompozycji lub w bezpośrednim pobliżu cytaty z Biblii¹⁶. Obrazy miały przybliżać Słowo Boże, musiały więc być jego dokładnym odzwierciedleniem, wspomaganym cytatami wykluczającymi błędną interpretację¹⁷. Tak więc, zabytkowe sprzęty wypełniające wnętrza luteranśkich kościołów mają zwykle bardzo bogatą dekorację, zarówno tę o charakterze ornamentalnym jak figuralnym, malowaną i rzeźbiarską. Tradycyjne wnętrza luteranśkich kościołów nie są bynajmniej „puste, zimne i nieprzyjazne”, choć ich wyposażenie w swej teologicznej wymowie jest odmienne od wyposażenia świątyń katolickich czy prawosławnych, zaś jego dekoracja w swej warstwie obrazowej stosuje inny repertuar ikonografii, zawiera więcej treści pisanych.

W przebiegu dalszych swych dziejów Prusy Książęce przekształcone zostały w niemiecką prowincję Prusy Wschodnie. W wyniku politycznych następstw II wojny światowej ponad połowa obszaru tej prowincji znalazła się w granicach Polski¹⁸. Tereny te zamieszkałe były przed wojną głównie przez ludność niemieckojęzyczną wyznania ewangelickiego. Ewakuacja mieszkańców przed zbliżającym się frontem na przełomie 1944 i 1945 r. sprawiła, że wiele okręgów – zwłaszcza w pobliżu obecnej granicy Polski z Obwodem Kaliningradzkim – niemal całkowicie się wyludniło. Skutki przejścia frontu (Prusy Wschodnie były pierwszą niemiecką prowincją do jakiej wkroczyła

¹⁵ E. Chojecka, *Sztuka protestancka na Górnym Śląsku*, [w:] *Oblicza sztuki protestanckiej na Górnym Śląsku*, katalog wystawy, Muzeum Śląskie w Katowicach, 1983, s. 8-9.

¹⁶ S. Michalski, „Widzialne słowa” *sztuki protestanckiej* [w:] red. A. Morowińska, *Słowo i obraz*. Materiały z sympozjum Komitetu Nauk o Sztuce, Warszawa 1982, s. 173.; K. Cieślak, *Luterańska sztuka kościelna w Gdańsku (1540-1794)*, [w:] red. J. Iluk, D. Mariańska *Protestantyzm i protestanci na Pomorzu*, Gdańsk – Koszalin, 1997, s. 63-77(63).

¹⁷ D. L. Wójcik, *Jezuicka mistyka w protestanckim wnętrzu. Ze studiów nad programem ideowym kościoła w Starym Mieście koło Dzierzgonia*, [w:] red. J. Harasimowicz, *Sztuka i dialog wyznań w XVI i XVII wieku*, Warszawa 2000, s. 325-336 (328).

¹⁸ O powojennych granicach Polski i jej przesunięciu na zachód zadecydowały wielkie mocarstwa na konferencji w Jałcie. T. Łepkowski, red. *Słownik Historii Polski*, Warszawa 1973, s. 143; por. także A. Kossert, *Prusy Wschodnie. Historia i mit*, Warszawa 2009, s. 307-324.

źródła el. on-line:

http://portalwiedzy.onet.pl/45545,,,jaltanska_konferencja,haslo.html [10.10.2014].

http://pl.wikipedia.org/wiki/Konferencja_ja%C5%82ta%C5%84ska [10.10.2014].

Armia Radziecka i przyjęły pierwszy impet jej odwetu i zemsty¹⁹⁾ oraz polityki okupacyjnych władz radzieckich w pierwszych miesiącach powojennych (masowa wywózka do prac przymusowych²⁰ i liczne deportacje) jeszcze ten stan pogłębiły²¹. Po zakończeniu działań wojennych na obszarze utworzonego wówczas Okręgu Mazurskiego zamieszkiwało jedynie około 250 tysięcy osób, co stanowiło ok. 25% przedwojennego stanu zaludnienia²². Dalszy ubytek ludności niemieckiej był wynikiem planowego przesiedlania jej, przeważnie do radzieckiej strefy okupacyjnej (NRD), któremu towarzyszyła akcja weryfikacyjna prowadzona przez polską administrację wśród Mazurów i Warmiaków, mająca skłonić ich do zadeklarowania swojej niemieckiej lub polskiej przynależności narodowej²³. W wyniku tych działań w latach 1946-1950 wyemigrowały z regionu kolejne 72 tysiące ludzi²⁴. Wytworzona „próżnia demograficzna” przyciągała osadników²⁵ z dawnych terenów przygranicznych – Kurpii, Białostoczczyzny i Mazowsza. Osiedlano tu też repatriantów z terenów utraconych przez Polskę na rzecz ZSRR – z Wileńszczyzny, Polesia i północnego Wołynia²⁶ oraz ludność ukraińską przesiedloną w ramach akcji „Wisła”²⁷. Ludność autochtoniczna – Mazurzy i Warmiacy – w latach 50.

¹⁹ C. Merridale, *Wojna Iwana, Armia Czerwona 1939 – 1945*, Poznań 2007, s. 321-323; W. Stanowski, *Niemcy na Pomorzu Gdańskim i Kujawach w latach 1944/45 – 1950. Ucieczka, życie codzienne, wysiedlenie*, Bydgoszcz 2000, rozproszone.

²⁰ *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939 – 1959. Atlas ziem Polski*, red. W. Sienkiewicz, G. Hryciuk, Warszawa 2008, s. 176-183.

²¹ A. Kossert, *Mazury, zapomniane południe Prus Wschodnich*, Warszawa 2004, s. 271-283, rozproszone.

²² J. Misztal, *Przesunięcie Polski* [w:] red. W. Brodziej, A. Hajnicz, *Kompleks wypędzenia*, Kraków 1998, s. 70-112, (83), oraz przyp. 34 na tej samej stronie: K. Skubiszewski, *Wysiedlenie Niemców po II wojnie światowej*, Warszawa 1968.

²³ J. Misztal, *Przesunięcie Polski...*, dz. cyt., s. 112; A. Kossert, *Prusy Wschodnie. Historia i mit*, Warszawa 2009, s. 327-331.

²⁴ B. Beba, J. Pijanowska, *Demograficzne uwarunkowania rozwoju kultury na Warmii i Mazurach*, [w:] *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur*, red. B. Domagała, A. Sakson, Olsztyn 1998, s. 23-33, rozproszone.

²⁵ R. Tomkiewicz, *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na Warmii i Mazurach w 1945 roku*, [w:] *Rok 1945. Między wojną a pokojem. W 60. rocznicę zakończenia II wojny światowej*, red. S. Archemczyk, C. Kukło, Olsztyn 2008, s. 80-88 (80).

²⁶ *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939 – 1959. Atlas ziem Polski*, red. W. Sienkiewicz, G. Hryciuk, Warszawa 2008, s.s. 158-203.

²⁷ Tamże, s. 204-229; por też R. Brykowski, *W sprawie architektury cerkiewnej województwa rzeszowskiego po 33 latach*, [w:] *Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku*, Materiały z sesji

XX w. stanowiła raptem ok. 18% populacji²⁸. W aspekcie wyznaniowym nastąpiły podobne zmiany – w 1933 r. ewangelicy stanowili ok. 82% ogółu ludności Prus Wschodnich (ponad 1 800 000 osób), natomiast katolicy ok. 15%. Pod koniec lat 40. XX w. liczbę ewangelików na terenach Prus Wschodnich przyłączonych do Polski szacowano jeszcze na ok. 80 tysięcy, ale już w latach 80. zmniejszyła się ona, głównie wskutek kolejnych fal emigracji, do około 5 – 10 tysięcy osób²⁹. Tymczasem odsetek innych wyznań, zwłaszcza katolickiego, systematycznie się zwiększał³⁰. Diecezja warmińska wg ostatnich dostępnych danych³¹ liczy obecnie ok. 640 tys. wiernych, elcka ok. 410 tys., elbląska 430 tys. Stosunkowo liczną grupę stanowią także grekokatolicy oraz wyznawcy prawosławia³². Diecezja Mazurska Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego (Luterańskiego) w Polsce (obejmująca poza terenem przypadłej Polsce części Prus Wschodnich także białostocką i suwalszczyznę) liczy obecnie ok. 3560 osób skupionych w 15 parafiach³³.

Odwrócenie proporcji stosunków wyznaniowych spowodowało zmianę użytkowników świątyni. Tylko na terenie archidiecezji warmińskiej na przełomie 1944/45 roku istniały 142 kościoły ewangelickie, z czego 26 popadło w ruinę, a 8 zostało przeznaczonych na cele świeckie. Z pozostałych 108 w chwili utworzenia archidiecezji ewangelickie nabożeństwa odprawiano już tylko w piętnastu³⁴, trzy zostały zamienione na cerkwie prawosławne, pozostałe zaś

naukowej SHS p.t. „Tragedia polskich cerkwi”, red. A. Marek i in.; Artykuły zamówione przez Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Rzeszowie, Rzeszów 1997, s. 139-168 (142-151).

²⁸ B. Beba, J. Pijanowska, „Demograficzne uwarunkowania ...”, dz. cyt., s. 23-33, rozproszone.

²⁹ A. Sakson, *Spółeczność ewangelicka na Warmii i Mazurach w latach 1945-1990*, [w:] *Ewangelicy na Warmii i Mazurach. Dzieje i współczesność*, red. E. Kruk, Olsztyn 2001, s. 75-86 (75).

³⁰ A. Sakson, *Spółeczność ewangelicka...*, dz. cyt., s. 78-81, por. A. Sadowski, *Mieszkańcy północno – wschodniej Polski. Skład Wyznaniowy i narodowościowy* [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce*, red. Z. Kurcz, Wrocław 1997, s. 15-41.

³¹ *Rocznik statystyczny kościoła katolickiego*, s. 57, źródło el. on-line: <http://www.iskk.pl/kosciolnaswiecie/207-rocznik-statystyczny-1991-2011.html> [27.09.2015].

³² A. Kopiczko, *Panorama wyznaniowa województwa olsztyńskiego po II wojnie światowej*, [w:] *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur*, red. B. Domagała, A. Sakson, Olsztyn 1998, s. 34-68, rozproszone.

³³ *Wyznania religijne, stowarzyszenia narodowe i etniczne w Polsce 2009 – 2011*, GUS, Warszawa 2013, s. 57; *Rocznik statystyczny województwa warmińsko-mazurskiego 2013*, Olsztyn 2013, s. 126.

³⁴ Diecezja Mazurska Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP posiada obecnie 15 parafii i 33 filiały, źródło el. on-line: <http://www.luteranie.pl/diec.mazurska/pl/> [26.05.2006].

na różnych zasadach służą katolikom³⁵. W diecezjach elckiej i elbląskiej proporcje są podobne³⁶.

Zabytkowe wyposażenie znajdujące się w kościołach przejętych przez katolików, w większości uległo jeśli nie zniszczeniu, to znacznym transformacjom, tłumiącym jego pierwotny konfesyjny wydźwięk i najczęściej degradującym zarówno jego wartość historyczną i artystyczną, jak i spójność ideologiczną. Część zabytkowego wyposażenia odrzuconego przez nowych użytkowników kościołów znalazła schronienie w muzeach (przede wszystkim w Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie i jego oddziałach), niektóre przeniesiono do innych kościołów ewangelickich – jak portrety pastorów znajdujące się obecnie w kościele w Mikołajkach, czy cenne zabytki eksponowane w kościele w Nidzicy³⁷. Tylko nieliczne kościoły przejęte przez katolików zachowały swoje luterzańskie wyposażenie w stosunkowo mało zmienionej formie (Łęgowo, Szestno, Rychnowo, Susz, Kamieniec Suski). Przyczyny tego stanu rzeczy są złożone i ich omówienie wykraczałoby znacznie poza ramy określone dla tego opracowania³⁸.

³⁵ J. Wojtkowski, *Kościoły ewangelickie przejęte dla kultu katolickiego po drugiej wojnie światowej w Archidiecezji Warmińskiej*. „Warmińskie Wiadomości Archidiecezjalne”, 1995, R. 50 Nr 16, s. 111-112.

³⁶ J. Wojtkowski, *Kościoły ewangelickie przejęte dla kultu katolickiego od 1945 r. w warmińskiej części diecezji elckiej i elbląskiej*. „Warmińskie Wiadomości Archidiecezjalne”, 1997, R. 52, nr 27, s. 89-99, rozproszone.

³⁷ Źródło el. on-line: http://leksykonkultury.ceik.eu/index.php/Ko%C5%9Bci%C3%B3%C5%82_ewangelicko-augsburski_pw._%C5%9Bw._Krzy%C5%BCa_w_Nidzicy [25.09.2015].

³⁸ Rozważania na ten temat autorka zawarła w swojej (niepublikowanej) pracy doktorskiej „Przekształcenia zabytkowego wyposażenia kościołów mazurskich jako problem konserwatorski”, UMK Toruń 2010, promotor Prof. B. Rouba oraz w kilku przyczynkowych artykułach. Por m.in. J. M. Arszyńska, *Empora i ława patronacka z 1633 roku w kościele parafialnym w Łankiejmach – przykład powojennych losów zabytków sztuki protestanckiej i problem konserwatorski* [w:] *Teka Komisji Historii Sztuki X*, Materiały sesji naukowej poświęconej pamięci Prof. G. Chmarzyńskiego w trzydziestą rocznicę śmierci, 12-14 XII 2003, red. J. Poklewski, Toruń 2005, s. 297-306; J. M. Arszyńska, M. R. Gogolin: *Trudne dziedzictwo – luterzańskie zabytki w kościołach mazurskich. Zarys problematyki konserwatorskiej na wybranych przykładach*, „Biuletyn Historii Sztuki”, Nr 3-4 /2008, s. 407-434; J. M. Arszyńska, *Kościół św. Jerzego w Pasłęku - przyczynek do rozważań nad wielokulturowością miasta*, [w:] *Malowidła kościoła gotyckiego w Mariance - stan dzisiejszy, perspektywy*, „Aktualne problemy konserwatorskie Gdańska”, materiały sesyjne, zeszyt 5, Gdańsk 2009, s. 56-59; J. M. Arszyńska, *Przekształcenia ołtarzy w kościołach protestanckich po zmianie ich przynależności konfesyjnej; na przykładach wy-*

Spośród kościołów, które pozostały w rękach luteran do najbogatszych i najciekawszych należą wnętrza kościołów w Pasymiu, Szczytnie i w Sorkwytach. Ciekawe elementy wyposażenia zachowały się także w swoim pierwotnym kontekście we wnętrzach kościołów w Kętrzynie, w Dźwierzutach (filiał parafii w Pasymiu), w Łęgutach i w Pasłęku (filiały parafii w Ostródzie). Zabytkowy charakter i większość charakterystycznego wyposażenia zachowały także użytkowane dziś przez metodystów a dawniej luterzańskie kościoły w Gierzwaldzie i w Dąbrównie.

Budowę pierwotnego, gotyckiego kościoła w **Pasymiu** zakończono w 1391 r.³⁹ Obecny wygląd wnętrza uzyskało po ostatniej dużej przebudowie w latach 1765-75, dokonanej po kolejnym poważnym pożarze⁴⁰. Większość wyposażenia datuje się na XVII i XVIII w. Należą do niego ołtarz z roku 1675 z polichromią 1713, ambona datowana na rok 1680, chrzcielnica z pocz. XVII w., podobnie datowane ławki z malowanymi przedpiersiami, prospekt organowy 1744 i „anioł komunijny” ok. 1680 r.⁴¹ Wyraźny konfesyjny charakter wnętrza kościoła nadają drewniane empory z trzech stron obiegające wnętrze i liczne ławki dla wiernych, ustawione zarówno poprzecznie jak równoległe do osi budowli, co jest charakterystyczne dla organizacji przestrzeni w kościołach ewangelickich, gdzie były ustawiane tak, by zapewnić dobrą widzialność i słyszalność kaznodziei, są więc zorientowane bardziej w stronę ambony, niż w stronę ołtarza.

Najbardziej imponującym elementem wyposażenia jest ołtarz – drewniana architektoniczna struktura trójosiowa o wyraźnym podziale na trzy kondygnacje – predellę, kondygnację główną i drugą kondygnację ze zwieńczeniem. (Fot. 1.)⁴² Statykę struktury podkreślają masywne kolumny będące mocnym akcentem wertrykalnym i równoważące je masywne gzymsy. Ciężaru całej kompozycji ujmuje

branych zabytków z terenu dawnych Prus Wschodnich; [w:] Zabytkowa stolarka we wnętrzach sakralnych i jej problematyka konserwatorska, red. J. Krawczyk, Toruń 2010, s. 123-139.

³⁹ *Dzieje Pasymia*, źródło el. on-line: <http://www.pasym-parafia.pl/> [1.10.2014].

⁴⁰ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler Deutschordensland Preußen*, München/Berlin 1952, s. 273; *Dehio-Handbuch der Kunstdenkmäler West- und Ostpreußen Die ehemaligen Provinzen West- und Ostpreußen (Deutschordensland Preußen) mit Bütower und Lauenburger Land*, opr. M. Antoni, München/Berlin 1993, s. 466.

⁴¹ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch ...*, 1952, dz. cyt., s. 274; *Dehio-Handbuch ...* opr. M. Antoni, 1993, dz. cyt., s. 467.

⁴² Wszystkie fotografie znajdują się w *Dodatku* na końcu tomu. Autorką ich jest Joanna M. Arsyńska

bogata dekoracja o wyraźnych cechach ornamentyki małżowinowo-chrząstkowej wzbogaconej o elementy realistyczne – uskrzydłone głowy i kiści owoców. W predelli umieszczona została scena Ostatniej Wieczerzy, zaś w centralnej niszy I kondygnacji – przedstawienie Trójcy Świętej (w pustej przestrzeni w kształcie serca pomiędzy stylizowanymi obłokami znajdowała się niegdyś zapewne Gołębica Ducha Świętego). W II kondygnacji umieszczono wizerunek Baranka Apokaliptycznego, a w zwieńczeniu figurę Chrystusa Zmartwychwstałego. Na bocznych osiach ustawiono figury czterech Ewangelistów. Kompozycję uzupełniają liczne figury aniołów. Wszystkie przedstawienia figuralne są trójwymiarowe – rzeźby pełne lub płaskorzeźby. Przekaz wizualny wzmacniają liczne inskrypcje umieszczone na górnym gzymsie i w medalionach. Figury mężów starotestamentowych „wspierające” nastawę ołtarzową po bokach raczej nie należą do pierwotnej kompozycji ołtarza, choć podobne figury bywały stosowane⁴³. O ich wtórnym charakterze świadczy zarówno fakt, że nie są „tektonicznie” powiązane ze strukturą nastawy⁴⁴ jak i ich zupełnie odmienna stylistyka – inne proporcje, cechy fizjonomiczne i układ szat w porównaniu z figurami apostołów – choć ustawione tak zostały już co najmniej w XIX w., czego dowodzi zachowana archiwalna dokumentacja fotograficzna.

Ciekawa jest wolnostojąca figura anioła z rękami wzniesionymi ku górze, w geście podtrzymywania jakiegoś przedmiotu. W literaturze identyfikowany jest jako anioł komunijny, choć inne znane z archiwalnych zdjęć przykłady tych zabytków zawsze miały ręce wyciągnięte przed siebie. Być może identyfikacja jest mylna, i anioł służył kiedyś po prostu jako wspornik kosza ambony⁴⁵. Pozostałe elementy – ambona, prospekt organowy, przedpiersia ławek – reprezentują repertuar form zdobniczych i programy typowe dla większości kościołów luterkańskich na tym terenie. Jest to jedno z bardziej reprezentatywnych luterkańskich wnętrz kościelnych.

Kościół w **Szczytnie** wzniesiono na pocz. XVIII w. w miejscu wcześniejszego, drewnianego. Jednorodne stylowo wyposażenie datuje się na rok

⁴³ Na przykład figury Apostołów Piotra i Pawła w kompozycji ołtarza w dawnym luterkańskim kościele w Boreczynie, czy podobne rozwiązanie w Morągu.

⁴⁴ Najczęściej oryginalne figury „wspierające” zaopatrzone są w rekwizyty sugerujące rzeczywiste dźwiganie ciężaru – poduszkę lub zwój tkaniny na głowie. Tu figury są po prostu dostawione.

⁴⁵ Porównaj ambony w Pasłęku, Sorkwicach czy w Mariane.

1719⁴⁶. Także i tu zdecydowany konfesyjny charakter wnętrza nadają obiegające je z trzech stron drewniane empory i liczne ławki dla wiernych ustawione w czterech zespołach wolnostojących oraz wzdłuż wszystkich ścian. Ołtarz (Fot. 2), przypisywany warsztatowi gdańskiemu⁴⁷, jest statyczną, trójkondygnacyjną strukturą architektoniczną, gdzie wertykalizm licznych kolumn zrównoważony został rytmicznym układem wydatnych poziomych gzymsów. Przekaz treściowy koncentruje się we wnękach umieszczonych na głównej osi kompozycji i obejmuje najważniejsze epizody z życia Chrystusa. Wszystkie sceny figuralne są rzeźbione. W pierwszej kondygnacji znajduje się scena Narodzenia Pańskiego, w drugiej Ukrzyżowanie, wyżej Zmartwychwstanie, w zwieńczeniu zaś Wniebowstąpienie. Podobnie jak w Pasymiu, po bokach umieszczono wyobrażenia czterech Ewangelistów. Tu jednak kompozycję wzbogacono o jeszcze jeden element charakterystyczny dla ołtarzy luteranckich – personifikacje Cnót chrześcijańskich: *Caritas* (Miłość Chrześcijańska) i *Fides* (Wiara) ukazane w postaci niewiast z odpowiednimi atrybutami. Duże figury klęczących aniołów skalą i sposobem opracowania odbiegają od pozostałych figur w ołtarzu i zapewne zostały dostawione później. Bardzo dobrą klasę artystyczną, manifestującą się przede wszystkim w precyzji subtelnej ornamentyki, reprezentuje ambona z figuralnym wspornikiem (przedstawienie Mojżesza z tablicami Dziesięciorga Przykazań). (Fot. 3.)

Kolejnym wartym uwagi przykładem jest wnętrze kościoła w **Sorkwicach** wybudowanego w latach 1593-1607 i rozbudowanego w kierunku wschodnim w latach 1698-1699⁴⁸. Zachowane tam wyposażenie powstawało w okresie od I poł. XVII do pocz. XVIII w. i podlegało licznym modyfikacjom. Obecnie składa się na nie ołtarz z lat 1642-1715, ambona z roku 1701, ława patronacka z lat 1610-1715, konfesjonał z lat 1702-1715 i, datowany na rok 1701, anioł chrzcielny⁴⁹.

⁴⁶ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch* ..., 1952, dz. cyt., s. 269; *Dehio-Handbuch* ..., opr. M. Antoni, 1993, dz. cyt., s. 458; Fot. archiw.: *Prusy Wschodnie. Dokumentacja*... opr. J. Przykowski, 2006; źródło el. on-line: http://leksykonkultury.ceik.eu/index.php/Kościół_ewangelicko-augsburski_w_Szczytnie [25.09.2015].

⁴⁷ A. Ulbrich, *Geschichte der Bildhauerkunst in Ostpreussen vom Ende des 16. Jahrhunderts bis gegen 1870*, Königsberg 1926-1929; fot. 598, 599, 600, 578.

⁴⁸ *Prusy Wschodnie. Dokumentacja* opr. J. Przykowski, 2006.

⁴⁹ A. Ulbrich, *Geschichte der Bildhauerkunst in Ostpreussen vom Ende des 16. Jahrhunderts bis gegen 1870*, Königsberg, 1926-1929, fot. 578, s. 485; G. Dehio, E. Gall, *Handbuch* ..., 1952, s. 271; *Dehio-Handbuch* ..., opr. M. Antoni, 1993, s. 590; fot. archiw.: *Prusy Wschodnie. Dokumentacja* ... opr. J. Przykowski, 2006.

Ołtarz (Fot. 4.) ma strukturę trójstrefową (predella i dwie kondygnacje architektoniczne z masywnymi kolumnami i wydatnymi profilowanymi gzym-sami). Architektura stanowi ramy dla bogatego programu dydaktycznego obejmującego wybrane sceny z życia Chrystusa. W predelli umieszczona jest niewielka scena Ostatniej Wieczery. Wizualnie dominuje umieszczona w I kondygnacji rozbudowana scena Ukrzyżowania na tle umownego widoku Jerozolimy, gdzie efekt sugestywnej głębi osiągnięto kształtując przestrzeń centralnej wnęki za pomocą ustawionych kulisowo elementów architektury i krajobrazu. W II kondygnacji umieszczono scenę Złożenia do Grobu. Taka koncentracja na samym akcie Męki i Śmierci Chrystusa jest stosunkowo rzadka – zwłaszcza zaś pominięcie sceny Zmartwychwstania, które pozostaje niejako „w domyśle” a ewangeliczna narracja „przeskakuje” od razu do Wniebowstąpienia. *Nota bene* umieszczenie w zwieńczeniu „otwartej” kompozycji grupy Apostołów, która ma „kontynuację” w formie umieszczonego na sklepieniu obłoku z wystającymi z niego stopami Zbawiciela, jest rozwiązaniem ciekawym i rzadkim. (Fot. 5.) Przekaz uzupełniają masywne wyobrażenia Mojżesza i Aarona (pozbawione dziś atrybutów i nieco trudne do zidentyfikowania) oraz Ewangelistów. Zaskakuje kontrast między wysokiej klasy snycerką ornamentalną a topornymi rzeźbami figuralnymi – niezgrabnymi, rustykalnymi, o ciężkich proporcjach. Dosłowność sceny Wniebowstąpienia to kolejna cecha podkreślająca wyrażnie ludowy charakter tego zabytku.

Ambona o graniastym koszu dźwiganym przez rzeźbionego anioła ma dekorację figuralną typową dla ambon luterkańskich – wizerunki Ewangelistów⁵⁰ i Chrystusa – Zbawiciela Świata (*Salvator Mundi*). Na drzwiach zamykających schody umieszczono wizerunek Jana Chrzciciela, a na słupku bramki – Piotra żalującego zaparcia się Jezusa⁵¹.

Zachowany tu anioł chrzcielny (fot. 6.) ma formę ukazanej w locie postaci uskrzydłonego młodzieńca dzierzącego w wyciągniętych rękach laurowy wieńiec. Zręcznie oddane wrażenie lotu podkreślone naturalnym układem ciała, rytmem rozwianych fałd obfitej szaty, zamaszystością skrzydeł i subtelne rysy twarzy sprawiają, że jest to bodaj najpiękniejszy spośród wszystkich wschodniopruskich aniołów chrzcielnych.

Bardzo ciekawa jest też stojąca w pobliżu ołtarza ława patronacka stanowiąca dowód przywiązania jej użytkowników do rodzinnej tradycji. Ufundowanej bowiem w pierwszej dekadzie XVII w. ławy kolejne pokolenie ponad

⁵⁰ Figury ewangelistów zostały kilka lat temu skradzione – obecne to współczesne dzieło lokalnego snycerza.

⁵¹ To przedstawienie nie jest typowe dla programu ewangelickich ambon, mogło być przeniesione z konfesjonálu.

sto lat później nie zamieniło na nową, lecz rozbudowało – Zachowując większą część mebla, w którym zasiadali ich dziadowie i dodając elementy w stylu swojej epoki. Stąd kontrast między stylowymi cechami przedpiersia i zaplecka, a cechami baldachimu i ścian bocznych. (Fot. 7.)

Zachowany tu konfesjonal – choć nieco przekształcony i mocno przemalowany – należy to typowych, choć skromnych, przykładów tego typu mebli. Siedzisko dla duchownego z wysokim zapleckiem obudowano z boków i z przodu niskimi ściankami a całość nakryto baldachimem wspartym na czterech spiralnych kolumnkach. Ornamentalna dekoracja skoncentrowana jest na przedpiersiu, zaplecku i drzwiczkach, gdzie snycerskie motywy roślinne towarzyszą geometrycznym podziałom płycin. Obecne zwieńczenie z wizerunkiem Baranka Apokaliptycznego zostało przypuszczalnie dołączone później – ten motyw raczej nie pojawiał się w dekoracji konfesjonaliów. Część ornamentów przeniesiono prawdopodobnie z ławy patronackiej. Prawa ścianka z owalnym otworem to rozwiązanie zdecydowanie wtórne. (Fot. 8.)

Kolorystykę wyposażenia ukształtowała kompleksowa restauracja przeprowadzona w latach 40. XX w.

Kolejnym interesującym wnętrzem jest nieduży, skromny kościół w **Kętrzynie**. Niewielki, trójstrefowy ołtarz datowany na rok 1691⁵² zachowuje równowagę między elementami architektonicznymi, ornamentalnymi i figuralnymi, zarówno rzeźbionymi jak malowanymi. W predelli umieszczono Ostatnią Wieczerzę, jako obraz główny Ukrzyżowanie, a wyżej Zmartwychwstanie. Całość wieńczy przedstawienie pelikana karmiącego młode krwią z własnej piersi – symbol ofiarnej miłości. Flankujące go figury interpretowane jako „niewiasty” są wtórne (to zapewne Maria i Jan ze zdekompletowanej Grupy Ukrzyżowania niewiadomej proveniencji). Po bokach centralnej sceny Ukrzyżowania, pomiędzy parami spiralnych kolumn ustawiono masywne figury apostołów Piotra i Jana⁵³. Co ciekawe – inskrypcja umieszczona na ołtarzu, wbrew przyjętym zasadom, nie zawiera wersetów biblijnych, ale treści modlitewno-

⁵² G. Dehio, E. Gall, *Handbuch* ..., 1952, s. 297; *Dehio-Handbuch* ..., opr. M. Antoni, 1993, s. 514; fot. archiw.: *Prusy Wschodnie. Dokumentacja* ... opr. J. Przykowski, 2006.

⁵³ Sugerowana przez autora opisu zamieszczonego na stronie internetowej parafii (<http://ketrzyn.luteranie.pl> [21. 09. 2014] interpretacja ich jako symboli „Słowa” i „Sakramentu” wydaje się nieco pochopna – księga (obok kluczy Królestwa Bożego) stanowi typowy atrybut identyfikujący Piotra (jako autora Listów), a kielich to typowy atrybut Jana, nawiązujący do apokryficznego motywu próby otrucia go przez cesarza Domicjana.

komemoratywne⁵⁴. Ołtarz ma wyraźne cechy warsztatu prowincjonalnego, w niektórych detalach wręcz sztuki ludowej.

Niewątpliwie najciekawszym elementem wyposażenia kętrzyńskiego kościoła jest ambona (Fot. 9.) o unikatowym programie ideowym. W swej podstawowej strukturze jest jak najbardziej typowa – graniasty kosz wsparty na figurze Mojżesza, z graniastym baldachimem i schodami z balustradą i bramką. Niezwykłe i świadczące o pewnych intelektualnych aspiracjach autora jej programu są jednak treści zawarte w bogatej dekoracji malarskiej. Płyciny drzwi wypełniają malowane przedstawienia Ewangelistów – Mateusza i Marka od zewnątrz, Łukasza i Jana po stronie wewnętrznej. Bardziej wyszukana jest dekoracja płycin balustrady schodów i kosza ambony. O ile bowiem wizerunki Ewangelistów należą do typowego repertuaru przedstawień umieszczanych na ambonach, to zastosowane tu kompozycje alegoryczno-emblematyczne, stanowiące wizualizację tekstu Księgi Izajasza o Duchu Bożym (Iz. 11. 2.) należą do rzadkości. (Fot. 10.) Tym bardziej, że nie jest to ilustracja dokładnego tekstu biblijnego. Nie odzwierciedlają go precyzyjnie także teksty towarzyszących kompozycjom malarskim inskrypcji: „[Auf welchem wird rugen] ... der Geist des Herrn, der Geist der weisheit und des verstands/ der Geist des rats und der stercke/ der Geist des erkenntnis und der frucht des Herrn“⁵⁵ „[i odpocznie na nim] ... Duch Pana; Duch mądrości i rozumu, Duch rady i mocy, Duch poznania i bojaźni Pana...”⁵⁶. W edycji z kętrzyńskiej ambony „Duch mądrości” („der Geist der weisheit”) zastąpiony został „Duchem Pisma Świętego” („der Geist der hlg. Schrift”). Słowa prorocstwa odnoszące się do Sługi Bożego, „potomka Isajego” – Mesjasza umieszczone w kontekście kazalnicy i nieco zmodyfikowane wydają się w tym przypadku nawiązywać do przymiotów, jakimi powinien cechować się sługa boży – kaznodzieja. Szczegółowa analiza teologicznego znaczenia tych przedstawień i ich artystycznych źródeł warta jest pogłębionej refleksji.

⁵⁴ Treść łacińskiego oryginału i jego niemieckie tłumaczenie przytacza autor opracowania zamieszczonego na stronie internetowej parafii. Źródło el. on-line: <http://ketrzyn.luteranie.pl> [21.09.2014].

⁵⁵ Źródło el. on-line: www.lutherbibel.net [3.12.2014], pisownia oryginalna

⁵⁶ Tłumaczenie i pisownia oryginalne za *Biblia Gdańska*, 1632. Źródło el. on-line: <http://biblia-online.pl/biblia,biblia,gdanska,izajasz,rozdzial,11,wers,1,0,23,4,t.html> [25.09.2015]; we współczesnych tłumaczeniach: „spocznie na nim” Iz. 11, 2 (np. *Biblia Polska*, Warszawa 2004, wydana przez Towarzystwo Biblijne w Polsce).

Będący filialem parafii w Pasymiu kościół w **Dźwierzutach** również szczęśliwie zachował większość elementów zabytkowego wyposażenia: ołtarz z roku 1599, ambonę ok. 1675 r., oraz skromne empory, z umieszczonymi na zachodniej ścianie organami z bogatym snycerskim prospektem ok. 1750 r.⁵⁷

Pomimo datowania na koniec XVI w. ołtarz ma jeszcze formę gotyckiego tryptyku z centralną, płytką skrzynią i ruchomymi skrzydłami. (Fot. 11.) W skrzyni umieszczono rzeźbioną grupę Ukrzyżowania (artystycznie dużo niższej klasy niż pozostałe elementy, być może wtórna). Dwustronne skrzydła podzielone są na kwatery – po dwie na awersach i rewersach. W kwaterach malowane sceny z Pasji Chrystusa: Modlitwa w Ogrodzie Oliwnym, Biczowanie, Koronowanie Cierniem i Upadek w drodze na Golgotę (na stronie wewnętrznej, widocznej po otwarciu skrzydeł) oraz sceny ze Starego Testamentu (na stronie zewnętrznej), m.in. Wąż Miedziany i Ofiara Abrahama. Predella po bokach wyprofilowana w formę konsoli, z umieszczonym w środkowej części malowanym przedstawieniem Ostatniej Wieczerzy. Szczególną wartość stanowią umieszczone po bokach wśród malowanej wici roślinnej owalne medaliony ze znakomitymi w swym surowym realizmie, ocierającymi się niemal o karykaturę, portretami Reformatorów – Marcina Lutra (Fot. 12.) i Filipa Melanchtona. Na bocznych ściankach predelli malowana dekoracja w postaci całkowicie już renesansowych girland z owoców i liści zawieszonych na wstęgach. Także w zwieńczeniu wykorzystano zespół form charakterystycznych dla północnego renesansu – rollwerkowe kartusze, obeliski na kulach, urny. Na samym czubku zwieńczenia umieszczono rzeźbione wyobrażenie Pelikana karmiącego młode krwią z własnej piersi.

Ambona przyścienna (Fot. 13.) z zapleckiem, baldachimem i ozdobnym wejściem. Kosz sześcioboczny, przy czym jeden bok stanowi ściana, a drugi zajmują schody. Na pozostałych czterech ściankach, w plyninach w kształcie krzyża umieszczono naiwnie malowane wizerunki Ewangelistów. Naroża zaakcentowano kolumnkami o spiralnie skręconych trzonach, których rytm powtarzają wysunięte cokoliki w dolnej i wysunięte odcinki gzymsu w górnej części kosza. Dekorację uzupełniają uskrzydłone główki anielskie i rozmieszczone wokół plynin ornamenty chrząstkowe. Kompozycję od dołu zamyka rzeźbiona kiść winogron podwieszona do ażurowej struktury ze stylizowanych, chrząstkowych wolut. W plyninie na zaplecku malowany wizerunek Chrystusa. Baldachim sześcioboczny, z odcinków profilowanego gzymsu, naroża zaakcentowane wysuniętymi odcinkami gzymsu z liśćmi akantu i podwieszonymi winnymi gronami. W zwieńczeniu małżowinowo-chrząstkowe kartusze i ażurowa

⁵⁷ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch*, 1952, s. 270; *Dehio-Handbuch*, opr. M. Antoni, 1993, s. 412.

struktura z chrząstkowych wolut podtrzymująca rzeźbione przedstawienie Pelikana. W płycinach na balustradzie schodów naiwne, malowane wizerunki Apostołów Piotra i Pawła. Ozdobne wejście w formie portalu, z malowanymi stylizowanymi pilastrami, w dolnej płycinie drzwi malowane przedstawienie Mojżesza, górna płycina ornamentalna, ażurowa.

Na uwagę zasługuje także wyposażenie⁵⁸ niewielkiego kościoła w **Łęgutach**, filiału parafii w Ostródzie. Obecny kościół zbudowano w latach trzydziestych XVIII w., jednak zachowane we wnętrzu starsze zabytki przemawiają za przyjęciem tezy, że już wcześniej istniała tu świątynia⁵⁹. We wnętrzu zachował się ołtarz reprezentujący typ występujący wyłącznie w kościołach ewangelickich – ołtarz ambonowy, zintegrowany z kazalnicą, tu jednoosiowy, bez wyraźnie wyodrębnionych kondygnacji. (Fot. 14.) W obecną strukturę architektoniczną typu portykowego został on zestawiony w 1746 z elementów starszego wyposażenia. Mensę umieszczono pomiędzy cokółami dwóch par kolumn z uproszczonymi kompozycyjnymi głowicami, wspierającymi gierzowane gzymsy i uproszczone belkowanie. Ponad mensą malowane przedstawienie Ostatniej Wieczerzy ujęte w obramienie z profilowanych, złożonych listew, wyżej pięcioboczny kosz ambony wsparty na konsoli zdobionej prostymi esownicami tworzącymi dekoracyjny ażur. U podstawy kosza wąski, gierzowany gzyms z profilowanych listew, ścianki zdobione płaskimi elementami imitującymi pilastry. Wyżej pięcioboczny, płaski baldachim zdobiony po obwodzie elementami belkowania, zwieńczony ażurową kopułką z płaskich esownic wspierających rzeźbione przedstawienie pelikana karmiącego młode. Pomiedzy wolutami uproszczone palmy. W zwieńczeniu z dwiema spływającymi wolutami wspierającymi odcinki profilowanego gzymsu płaskorzeźbiony herb rodu von der Groebben. Z jasnym tłem płaskiej, parawanowej ściany retabulum kontrastują barwne elementy architektoniczne zdobione sprawnie malowaną, szaroniebieską i różowobrunatną marmoryzacją oraz złozenia. Wejście na ambonę możliwe jest z poziomu umieszczonej za ołtarzem empory, na którą wiodą ukryte za retabulum proste, drewniane schody. W kościele znajdują się ponadto dwa skrzydła niewielkiego, archaicznego retabulum szafiastego z początków XVII w., z malowanymi na desce scenami Pasji, być może część dawnego ołtarza, z którego predellę wykorzystano komponując nowe retabulum. Wnętrze

⁵⁸ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch* ..., 1952, s. 168; *Dehio-Handbuch* ..., opr. M. Antoni, 1993, s. 350.

⁵⁹ J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice na terenie byłej diecezji pomezańskiej 1243-1821*, Olsztyn 1999, s. 254; Autor nadinterpretuje fakt pominięcia kościoła w opracowaniu Boetichera – z całą pewnością także w XIX w. istniał, skoro istnieje do dzisiaj.

ma ciekawy, unikalny układ przestrzenny – ławki ustawione są amfiteatralnie. (Fot. 15.)

W latach 80. XVI w., w miejscu poprzedniej świątyni, zniszczonej w 1543 r. przez wielki pożar miasta wybudowany został kościół św. Jerzego w **Pasłęku**⁶⁰. Budowę zakończono w roku 1598, co potwierdza data wyryta na jednym ze słupów dźwigających emporę: 12 V 1598. Wnętrze otoczone jest charakterystycznymi dla kościołów luterzańskich emporami z różnych okresów. Znajdujący się we wschodniej części kościoła ołtarz ma retabulum tradycyjne, nawiązujące jeszcze do struktury średniowiecznych tryptyków, którego hybrydowa struktura architektoniczna powstała z dość przypadkowego zestawienia elementów z różnych epok. Program ideowy jest typowo luterński – Ukrzyżowanie Chrystusa, któremu towarzyszą typologiczne sceny starotestamentowe – Ofiarowanie Izaaka i Wywyższenie Węża Miedzianego. Co ciekawe – w centralnej scenie Ukrzyżowania, umieszczono najwyraźniej portretowe przedstawienia mężczyzny i kobiety w strojach charakterystycznych dla początku XVII w. (zapewne fundatorów). Tego rodzaju „aktualizacja” rzadko pojawia się w ołtarzach, gdzie Ukrzyżowaniu najczęściej towarzyszą – zgodnie z ewangelicznym przekazem – Maria i Jan. Współczesne osoby klęczące pod krzyżem występują na ogół w epitafiach, będących swoistą deklaracją wiary zmarłych, których upamiętniają.

Najciekawsze, ze względu na bogatą dekorację figuralną, są przedpiersia empory północno-wschodniej z płycinami dekorowanymi scenami biblijnymi oraz empory obiegającej zachodnią część kościoła, ze scenami alegorycznymi. (Fot. 16.) O ile jednak dekoracje zawierające sceny biblijne, takie jak na emporze północno-wschodniej są bardzo powszechne, to dekoracje tego rodzaju, jak na emporze zachodniej, są znacznie rzadsze⁶¹. Niestety, dostęp do tego zabytku jest utrudniony ze względu na użytkowanie zachodniej strony kościoła

⁶⁰ J. Włodarski, *Z dziejów parafii ewangelickiej w Pasłęku* [w:] *Pasłęk. 700-lecie. Ludzie. Religia. Historia*, red. W. Rodziewicz, s. 61-63.

⁶¹ Wzorowane są na graficznych ilustracjach do powstałego w kręgu kościoła katolickiego zbioru elegii „*Pia desideria*” autorstwa jezuitę, Hermana Hugo i łączą się z popularnością pietyzmu – ruchu odnowy religijnej w łonie protestantyzmu, zapoczątkowanej przez niemieckiego teologa luterńskiego Filipa Jakuba Spenera. Por. M. Wiśłocki, *Sztuka protestancka na Pomorzu 1535 – 1684*, Szczecin 2005, s. 169-173; T. Chrzanowski, *Kościół w Starym Mieście pod Dzierzgoniem p.w. św. Apostołów Piotra i Pawła – emblematyka w służbie protestantyzmu*, [w:] *Sztuka Prus XIII-XVIII wieku*, red. M. Woźniak, Studia Borussico-Baltica Torunensia Historiae Artium I, Toruń 1994, s. 199-22; D. L. Wójcik, *Jezuicka mistyka w protestanckim wnętrzu. Ze studiów nad programem ideowym kościoła w Sta-*

przez społeczność prawosławną, gdyż adaptując tę część kościoła do potrzeb liturgicznych tego wyznania oddzielono ikonostasem przestrzeń dla *altara*, najświętszego miejsca każdej cerkwi, gdzie wstęp mają wyłącznie duchowni⁶².

Kościół w **Dąbrównie** wprawdzie obecnie nie należy do kościoła ewangelicko-augsburskiego, jednak włączenie go do niniejszych rozważań usprawiedliwia fakt, że będąc w użytkowaniu wywodzącego się z tradycji reformacyjnej kościoła metodystycznego zachował on większość swego dawnego wyposażenia w stanie niezmienionym⁶³. Do wyposażenia tego należą ołtarz ambonowy z lat 1725 – 1726, konfesjonał z lat 1725 – 1730, anioł chrzcielny 1681r., zdobiona snycerką łoża patronacka z malowanymi płycinami z roku 1724 oraz malowany strop ok. 1730 r.⁶⁴ (Fot. 17.)

Ołtarz jest strukturą architektoniczną, jednoosiową, jednokondygnacyjną, na cokole, ze zwieńczeniem. Ponad mensą, na osi kompozycji umieszczono sześcioboczny kosz ambony o ścianach rozczłonkowanych płycinami z płaskorzeźbioną dekoracją w postaci festonów z liści i kwiatów. Na narożnikach pionowe pasy ornamentalne, w partii cokołu kosza rozetki, na narożach konsolki, poniżej ażurowe fartuchy z motywem liści akantu. Przedpiersie kosza wieńczy profilowany gzyms, stanowiący parapet. Ambona nie ma zaplecka ani drzwi. Kosz ambony podtrzymuje para dużych, rzeźbionych aniołów unoszących się nad mensą. Ambonę flankują dwie pary spiralnie skręconych kolumn ozdobionych płaskorzeźbioną wicią winorośli, z korynckimi kapitelami. Kolumny wspierają belkowanie masywnego, gierowanego gzymsu nad amboną, przechodzącego w ośmioboczny baldachim zdobiony na obrzeżu girlandami z kwiatów na wstęgach. Po bokach ołtarza umieszczono uszaki z mięsistego akantu. Powyżej gzymsu zwieńczenie w postaci draperii, w partii nad amboną jakby rozpiętej na sztywnych żerdziach na kształt namiotu, po bokach ułożonej w miękkie fałdy podtrzymywane przez putta. Na szczycie „namiotu” na ozdobnej kuli tarcza słoneczna w promienistej glorii⁶⁵. W partii cokołu/predelli, pod amboną, owalny kartusz w obramieniu z akantu, z inskrypcją w j. niemieckim „*Selig sind, die zum*

rym Mieście koło Dzierzgonia, [w:] *Sztuka i dialog wyznań w XVI i XVII wieku*, red. J. Harasimowicz, Warszawa 2000, s. 325-338.

⁶² *Prawosławne nabożeństwa, sakramenty i obyczaje*, Białystok 1990, s. 9.

⁶³ Nieliczna wspólnota metodystyczna należąca do parafii w Ostródzie użytkuje na potrzeby nabożeństw kaplicę, urządzoną w dawnej łoży patronackiej.

⁶⁴ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch* ..., 1952, s. 266; *Dehio-Handbuch* ..., opr. M. Antoni, 1993, s. 205-206; A. Ulbrich, *Geschichte*..., s. 657; fot. archiw.: *Prusy Wschodnie. Dokumentacja* ... opr. J. Przytkowski, 2006.

⁶⁵ Ołtarz o podobnej kompozycji znajduje się w obecnie katolickim kościele w Jerutkach.

Abendmahl des Lammes beruffen sind, Off. 19.9 („Błogosławieni, którzy zostali zaproszeni na Uczę Baranka”, Ap. 19, 9). Cokoły kolumn zdobią niewielkie płyliny wypełnione ornamentem i festony z liści i kwiatów. Ołtarz jest strukturą ażurową, nastawa tworzy rodzaj arkady, a światło otworu za amboną obrzeżone jest wicią akantu. Dostęp na ambonę zapewniają umieszczone z lewej strony ołtarza schody, biegnące łagodnym łukiem wzdłuż ścian prezbiterium i wiodące na podest, prowadzący na ambonę. Schody z ozdobną bramką, balustrada deskowa, ażurowa, wykończona ażurową wicią akantu.

Konfesjonał to czworoboczna struktura ze ścianami podzielonymi na dwie strefy: dolną, pełną, gdzie ścianki zdobią ośmioboczne płyliny z profilowanych listew i górną, ze ściankami wypełnionymi ażurowym ornamentem akantowym. Całość wieńczy profilowany gzyms, na przedniej ścianie uniesiony, w powstałej przestrzeni umieszczono rzeźbioną muszlę. Przypuszczalnie pierwotnie naroża dolnej części zdobiły kolumnienki, o czym świadczą obecne tam cokoliki, same kolumnienki nie zachowały się.

Anioł chrzcielny zawieszony jest u sufitu z lewej strony przed ołtarzem. Ma on postać młodzieńca w faldistych szatach i półpancerzu zdobionym ornamentem, z rozpostartymi skrzydłami i wyciągniętymi rękami, w których trzyma wieniec laurowy, stanowiący oprawę tacy chrzcielnej. Również na głowie ma wieniec laurowy. Powyżej, na pręcie, na którym zawieszona jest figura umieszczono także rzeźbioną gołębicę w promienistej glorii – symbol Ducha Św. W pasie zamocowano mu kuty, żelazny uchwyt, umożliwiający opuszczanie go na czas ceremonii chrztu za pomocą umieszczonego na poddaszu kościoła mechanizmu balansowego⁶⁶.

Łoża patronacka ma formę oszklonego balkonu stanowiącego przedłużenie pomieszczenia nad zakrystią, otwartego na przestrzeń kościoła. Jego trójboczna struktura nadwieszona jest na drewnianych wspornikach ukrytych za deskową osłoną. Każda z trzech ścian podzielona na dwie strefy – dolną, pełną, rozczłonkowaną na trzy płyliny z malowanymi przedstawieniami emblematycznymi, podzielonymi kolumnienkami o spiralnie skręconych trzonach i górną, przeszkloną (okna dwudzielne, dolna rama przesuwana w górę, oszklenie z prostokątnych tafli oprawnych w olów), słupki międzyokienne zdobione stylizowanym ornamentem roślinnym. Zwieńczenie ornamentalne, na przedniej ścianie herb patronów kościoła – rodu Finck von Finckenstein⁶⁷ – w akantowym obramieniu.

⁶⁶ Podobnie funkcjonowały wszystkie tego typu – czyli ukazane w locie – anioły chrzcielne, o czym świadczą zachowane uchwyty umieszczone najczęściej w pasie (por. Sorkwity).

⁶⁷ Jest to tzw. herb udostojniony, związany z nadaniem w 1710 r. dziedzicznego tytułu hra-

Kościół w **Gierzwałdzie**, podobnie jak kościół w Dąbrównie użytkowany jest przez metodystów i podobnie jak tam obecni użytkownicy nie zmienili zasadniczo jego zabytkowego wyposażenia powstałego w XVII w., a wnętrze zachowało swój luterński charakter⁶⁸.

Retabulum ołtarzowe jest tradycyjną kompozycją architektoniczną, jednokondygnacyjną, z cokolem pełniącym funkcję predelli, pierwotnie zapewne też ze zwieńczeniem. W oryginalnym zamierzeniu w centrum znajdował się zapewne obraz lub grupa rzeźbiarska (z epoki lub starsze). Jednak już latach 1904/1909 znajdował się tam współczesny, dość dobry obraz przedstawiający Chrystusa „*Ecce Homo*” w snycerskiej ramie z motywem „wolich oczek”. Obraz flankowany parami kolumn o spiralnie skręconych trzonach oplecionych wicią roślinną. W tle pomiędzy kolumnami wydłużone płyciny wypełnione płasko-rzeźbionym akantem. Kolumny ustawiono parami na wspólnych cokołach ozdobionych główkami anielskimi o szeroko rozpostartych skrzydłach. Na korynckich kapitelach kolumn wsparto wąski, słabo profilowany gzyms, w partiach nad kolumnami wysunięty do przodu. Po bokach kompozycję zamykają rozłożyste uszaki z motywem bujnego akantu przeplecione go taśmą; wśród wici roślinnej duże anioły trzymające herby patronów kościoła. Pierwotnie ołtarz miał zapewne II kondygnację, lub przynajmniej zwieńczenie. Na początku XX w. jednak na gzymsie nad kolumnami znajdowały się jedynie klęczące anioły i fragmenty roślinnego ornamentu a na osi ołtarza ustawiono skromny krzyż z trójlistnymi zakończeniami ramion.

Ambona zamontowana jest na północnej ścianie, bez wspornika i bez baldachimu. Kosz sześcioboczny, przy czym jeden bok stanowi ściana a drugi zajmują schody. Na pozostałych ściankach ustawiono rzeźbione przedstawienia Apostołów i Ewangelistów ustawione na wolutowych konsolach. Na narożach, na cokolikach z rautami wątle kolumnienki o spiralnie skręconych trzonach. Wspierają one profilowany gzyms parapetu, ozdobiony girlandami z liści i kwiatów. Kompozycję kosza od dołu zamyka ozdobny ażurowy fartuch z rytmicznie ułożonych wici akantu. Na poręczy pobliskiej ławy ustawiono figury Ewangelistów – Marka i Łukasza, prawdopodobnie z nieistniejącej, oryginalnej balustrady schodów.

biów Rzeszy przez cesarza Józefa I Habsburga, O. T. von Hefner, *Der Adel des Koenigreichs Preussen. Grafen und Freiherren*, Nuernberg 1959, s. 7, tab. 8. (konsultacja: R. Kościński).

⁶⁸ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch* ..., 1952, s. 169; *Dehio-Handbuch* ..., opr. M. Antoni, 1993, s. 201; fot. archiw.: *Prusy Wschodnie. Dokumentacja* ... opr. J. Przykowski, 2006.

Anioł chrzcielny, zawieszony u sufitu nad ustawioną po lewej stronie ołtarza średniowieczną, granitową chrzcielnicą, ma postać odzianego w faldziste szaty młodzieńca z szeroko rozpostartymi skrzydłami i wyciągniętymi rękami; być może kiedyś trzymał w nich laurowy wieniec.

Kościół, pierwotnie drewniany, uległ zniszczeniu w roku 1780, odbudowano go już jako murowany⁶⁹. Być może z działaniami tymi można łączyć wspomniane w literaturze⁷⁰ prowizoryczne połączenie ołtarza i ambony w ołtarz ambonowy, co miało spowodować zniekształcenie ich formy. Jednak ta faza historyczna nie została udokumentowana fotograficznie. Z zachowanych zdjęć z lat 1904/1909 wynika, że albo już na przełomie XIX i XX w. ambonę wymontowano z ołtarza, aranżując sprzęty mniej więcej w taki sam sposób, jaki widać obecnie, albo informacje o wbudowaniu ambony nie odpowiadały stanowi faktycznemu.

Na korzyść tezy o połączeniu i późniejszym ponownym rozdzieleniu obu sprzętów może przemawiać fakt, że w roku 1873 przeprowadzono gruntowną renowację kościoła⁷¹. Za dodatkowy argument można uznać też brak baldachimu ambony. Nie zachowały się także oryginalne schody na ambonę, a pochodzące z ich balustrady figury Apostołów i Ewangelistów ustawiono luzem w kościele. Charakter poręczy schodów prowadzących na ambonę – smukłe toczzone tralki – odpowiada rozwiązaniom stosowanym w XVIII w. przy budowaniu ukrytych za nastawą podestów i schodów prowadzących na ambony w ołtarzach kazalnicowych. Jednak wobec braku jakichkolwiek śladów montażu w nastawie argumenty te nie są do końca przekonujące.

*

Opisane powyżej zabytkowe wyposażenie kościołów diecezji mazurskiej stanowi drobny jedynie ułamek niezwykle bogatej artystycznej spuścizny kościoła luterańskiego w Prusach Wschodnich. Jej przeważająca część uległa, jak wspomniano, zniszczeniu, rozproszeniu lub transformacji. Tym wszakże cenniejsze dla tożsamości kulturowej regionu, a zwłaszcza dla zamieszkujących go ewangelików jest materialne dziedzictwo kulturowe i artystyczne zachowane w kościołach, które nie zmieniły swojego statusu wyznaniowego.

⁶⁹ J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice ...*, Elbląg 1999, s. 148.

⁷⁰ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch ...*, 1952, s. 169, *Dehio-Handbuch ...*, opr. M. Antoni, 1993, s. 201.

⁷¹ J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice na terenie byłej diecezji pomezańskiej 1243-1821*, Olsztyn 1999, s. 148.

Summary: Modern Furnishing Preserved in Evangelical Churches of the Masurian Diocese

The paper discusses the issue of historical furnishing (mainly of 17th and 18th centuries) preserved in Lutheran churches that have not changed their confession identity. Descriptions of the most interesting elements of furnishing of churches in Pasym, Szczytno, Sorkwity, Kętrzyn, Dźwierzuty, Łęguty and Pasłęk as well as in Dąbrówno and Gierzwald are preceded with an extensive introduction explaining the assumptions of Lutheran Church art, sketchily outlining the development of Lutheran art within the area of the present Masurian diocese, and explaining the historical reasons for the today's dispersion of Lutheran heritage in the region.

Keywords: cultural heritage, confession transformations, Lutheran art, Evangelical Church of the Augsburg Confession in Masuria, Pasym, Szczytno, Sorkwity, Kętrzyn, Dźwierzuty, Łęguty, Pasłęk, Gierzwald, Dąbrówno

Joanna M. Arszyńska – adiunkt w Zakładzie Konserwacji Malarstwa i Rzeźby Polichromowanej Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK w Toruniu. Tam ukończyła studia podyplomowe w zakresie zabytkoznawstwa i konserwatorstwa sztuki kościelnej. Doktorat uzyskała w roku 2010 na podstawie rozprawy „Przekształcenia zabytkowego wyposażenia protestanckich kościołów mazurskich jako problem konserwatorski”.

Zainteresowania naukowe i badawcze obejmują problematykę konserwacji malarstwa sztalugowego na podłożu płóciennym i drewnianym, drewnianej rzeźby polichromowanej i snycerki, malarstwa ściennego oraz badań konserwatorskich i dokumentacji konserwatorskiej.

Własne prace konserwatorskie od kilku lat skupione są wokół wystroju i wyposażenia kościoła p.w. Św. Piotra i Pawła w Mariance k. Pasłęka (gotyckie malowidła ścienne, barokowa stolarka i snycerka).

Fotografie do artykułu Joanny M. Arszyńskiej *Zachowane nowożytnie wyposażenie ewangelickich kościołów Diecezji Mazurskiej*

Fot. 1. Pasym. Ołtarz, widok ogólny.

Fot. 2. Szczytno.
Ołtarz, widok
ogólny.

Fot. 3. Szczytno. Wnętrze kościoła, widok na ławki dla wiernych, empory i ambonę.

Fot. 4. Sorkwity. Ołtarz, widok ogólny.

Fot. 5. Sorkwity. Ołtarz, scena Wniebowstąpienia Chrystusa.

Fot. 6. Sorkwity. Anioł chrzcielny.

Fot. 7. Sorkwity. Ława patronów kościoła.

Fot. 8. Sorkwity. Konfesjonal.

Fot. 9. Kętrzyn. Ambona, widok ogólny.

Fot. 10. Kętrzyn. Malowana dekoracja poręczy schodów, alegoryczne przedstawienie „Ducha Pisma Świętego”.

Fot. 11. Dźwierzuty. Ołtarz, widok ogólny.

Fot. 12. Dźwierzuty. Ołtarz, portret Marcina Lutra.

Fot. 13 Dźwierzuty. Ambona.

Fot. 14 Łęguty. Ołtarz ambonowy, widok ogólny.

Fot. 15 Łęguty. Wnętrze kościoła, widoczny amfiteatralny układ ławek.

Fot. 16 Pasłęk. Empora zachodnia i ikonostas w części kościoła używanej przez wyznawców prawosławia.

Fot. 17. Dąbrówno. Wnętrze kościoła z ołtarzem ambonowym, konfesjonalem, aniołem chrzcielnym i lożą patronów kościoła.